
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

SZAVAINKRÓL (A KONYHAABLAKBÓL NÉZVE)

C S E H M Á R T A

Azt már megszokottnak tartjuk, hogy van *szárma* szavunk is a *töltött káposzta* mellett, *gyuvecs* a *lecsó* mellett, *szenf* a *mustár* mellett. Akinek szókincsében az ilyen szópárok (szinonimák) mindkét tagja aktívan jelen van, azok nemigen vetik el – vagy ha véletlenül el is tévesztik, rendszerint kapásból „helyesbítik” is őket; tudják, mikor melyik a „helyes”: Magyarországon (inkább) a *töltött káposzta*, a *lecsó*, a *mustár*, itt nálunk inkább a *szárma*, a *gyuvecs*, a *szenf*. Ez utóbbiak szókincsünkben megjelenő szlavizmusok, amelyeket vidékünk lakossága egyöntetűen ismer. Ezért valójában tájszavaknak is tarthatjuk őket. A *szármának* erre már „jogosítványa” is van: az Értelmező kéziszótárban tájszóként benne van. (A *gyuvecsnak*, *szenfnek* ilyen jogosítványa még nincs; a *gyuevcso*t azonban már megtaláljuk Bakos Ferenc *Idegen szavak és kifejezések szótárában*.)

Azért tartottam szükségesnek ezeknek a szavaknak a példájával kezdeni, mert körülöttünk nyelvművelő buzgalom nem kavart még olyan nagy hullámokat, mint – mondjuk – a *szokk* vagy a *frizsider* körül. (Lásd legutóbb például a *Képes Ifjúság* 1995. jún. 20-án megjelent számában, a 12. oldalon.) Így kevesebb indulattal többet láthatunk meg talán a hozzájuk fűződő nyelvi jelenségekből, mint ha a „*szokkpártiak*” és a „*gyümölcslepártiak*” között próbálnánk igazságot tenni „középutas” harmadikként.

A főnt említett szavak, szópárok, a szókészleti helyüket illetően rokonok. Ez az egyik dolog, amit kiindulópontként tudnunk kell. A másik az, hogy nyelvünk bonyolult rendszer – minden nyelv bonyolult rendszer –, amelyben a szavak és a fogalmak között nem a patika rendje uralkodik: ahány fiók, annyi címke, és mind különböző. S a világ minden pontján, minden patikában ugyanazok a fiókok és ugyanazok a címkék. S ötven–száz évvel ezelőtt ugyanúgy volt, mint ma van. Mint lesz ötven–száz év múlva.

A nyelv ellenben térben és időben változó közeg. Társadalmi, kommunikációs szerepéből következően rétegzett, strukturált. Továbbá annak is, aki

áldásos gyümölcseivel él, aki a nyelv jeleit igénybe veszi, hogy megértesse, kifejezze magát, hogy akaratát, kívánságait kinyilvánítsa, hogy kérdezzen, ha érdeklí valami (és így tovább; a beszéd funkciói közül itt csak néhányat említettem), vagyis a beszélőnek az egyéni sajátosságai, beszédszokásai is megjelennek benne, hatással vannak rá: a parole-jelenségek esetlegességei, lazaságai a beszédet még kuszábbnak, még bonyolultabbnak mutatják.

A rendszert, amelyet nyelvnek nevezünk, a változások rendszerint a beszéd felől érik: a nyelv a használata során kezd el valamely pontján változni, módosulni. Azáltal, hogy valaki valahol valamit másként mond. Egy-egy ilyen esetleges, egyedi változás az eseteknek csak elenyésző hányadában válik nyelvi jelenséggé. Mint ahogy a DNS-elváltozások nagy többsége is rendszerint nyomtalanul elsikkad, elvesz, helyreíródik, még mielőtt kikerülne a sejtmag határai közül. Nyelvhasználati sajátossággá akkor válik, ha – kezdetben rendszerint egy szűkebb – közösségben használni kezdik, elfogadják. Ez a közösség lehet a család, egy munkahelyi kollektíva, baráti társaság, egy osztályközösség, lakótömb, egy utca népessége stb. Ezen a fokon meg is rekedhet a változás, s ilyen esetben könnyen válhat az érintett közösség jellegzetességévé, nyelvi determinátorává, olyan jellé, amelyről fölismerhető, amelynek segítségével azonosítható is a csoport.

Különböző közösségek tagjainak érintkezése révén a nyelvhasználati változást a tágabb közösség is befogadhatja. Mint nyelvi tényről, neologizmusról akkortól fogva beszélhetünk róla, ha egy nagyobb közösség számára tartósan (vagy akár rövidebb időre) nélkülözhetetlenné, illetve szükségessé válik. Ha rövid életűnek bizonyul, divatjelenségnek nevezzük, ha tartósabbnak, pályája kezdetén egy bizonyos ideig, amíg érezni rajta az újdonság hamvát: neologizmusnak. Később rendszerint ez a minősítés lekopik róla. Ha szükségtelenné válik, el is tűnhet a szókészletből azzal, hogy egy ideig még a nyelvi emlékezet számon tartja, mint elavult, illetve kiavult jelenséget, nyelvi tényt. Ha valamely társadalmi csoporton belül válik használatossá, akkor csoportnyelvnek minősül az ilyen jellegű szó, ha ez a csoport, közösség, valamilyen szakmában, szakterületen tevékenykedő emberekből áll, akkor leginkább szakszó, terminus a neve. Ha az az emberi közösség, amely használja, egy terület, egy vidék, esetleg egy régió népessége, akkor beszélünk tájszóról. Ha az egész nyelveterrületen elterjed, és általánossá válik a használata, köznyelvi szóvá lesz.

A szó útja attól a ponttól, hogy egyszer kimondja vagy leírja valaki, addig, amíg széles(ebb) körben elterjedté válik: folyamat. Ez a folyamat minden szó esetében egyedi jellegzetességekkel színeződik, színeződhet azok mellett az általános vonások mellett, amelyek a szókincs változásait jellemezhetik, illetve jellemzik. A szó is a szókincsben – mint az ember a maga életterében – a saját életét éli. Ennek az életnek (és ennek az „életnek”) az alakulását belső törvényszerűségek és külső tényezők befolyásolják. Az egyik ember sorsa függ a másiktól, a közösségtől. A szavak világában is így van ez. A szavak között

is vannak „rokonok”, „ismerősök”, „elődök”, „utódok”, „barátok”, „ellenségek”. Ahogy az ember változik az élete során, változnak a szavak is, mert változhatnak, s rendszerint változnak az „életkörülményeik” is. Mi, a közösség tagjai (vagy az egyén, legyen bár nyelvész is) a nyelvi változásoknak, annak a mozdulatlaná soha nem váló összefüggésrendszernek, amely a nyelv rendszerét jellemzi, rendszerint csak egy-egy apró kis mozzanatát érzékeljük (érzékeli) közvetlenül. Adott esetben egy változásban lévő, átalakuló „szósorsot” egy adott helyen, egy adott pillanatban – egy adott szemszögből szemlélve. Érdemes ezért gondot fordítanunk arra, hogy ítéleteink ne legyenek sommásabbak, kategorikusabbak a kelleténél, mert könnyen adódhat, hogy a nyelv – idővel – ránk cáfol. A sommás ítéletek, ha nyelvi jelenségekről, tényekről van szó, rendszerint nem a tárgyunkat, hanem magunkat, jellemeznek: az ítélethirdetőt.

A nyelvhasználat szabályait rendszerint olyan emberek szokták megállapítani, megfogalmazni, akik nemcsak általánosságban tudják ezeket a dolgokat, hanem részismereteik is alaposak és szerteágazóak. Nyelvünk ilyen szakértői nemcsak a cseppben látják a tengert, de a tengerben is a – cseppet. Időnként az a vád éri őket emiatt, hogy ítéleteik nem elég határozottak, nem elég kemények, hogy az ő magatartásuk is túl elnéző, engedékeny. Rendszerint abból parázslik föl a vita egy-egy szó, nyelvi jelenség körül (különösen nem szakkörökben), ha ezt valaki türelmetlenségében, kizárólagosságában nem ismeri föl; ha a vitakozók, a vitapartnerek – vagy azok egyike-másika – azt tartja legfőbb (vagy egyetlen) érvek: „én így tudom/mondom/szeretem/akárom, tehát így a jó”. És ezzel szemben: „te másképp tudod/mondod/stb. – tehát rosszul tudod/mondod/stb.!” Ilyenkor az egyéni vélemény, az egyéni ízlés tör arra – beszédjelenségekben (parole-szinten), de néha rendszerbelileg is –, hogy szabályt állítson föl, hogy törvényt szabjon. Holott a nyelvhasználat szabályai a nyelvi rendszerhez kötődnek, ahhoz alkalmazkodnak – az esetleges az általános érvényűhöz; ezért lehet, és csak így maradhat társadalmi érvényű az elhangzó szó, érthető és megérthető a közlés.

A legfőbb kritériuma egy szó – vagy bármely más nyelvi jel – érvényességének éppen ez: az érthetősége. Használatát ez indokolja és ez szentesíti.

Ahol kettősségek, kettőződéses, átfedések vannak szóhasználatban, kifejezőmódban, ott ezek abból adódnak rendszerint, hogy a szónak, kifejezőmódnak, illetve a vele összefüggésbe hozható, rendszerint hasonló vagy azonos jelentésű másiknak az érvényességi köre különböző közösségek számára eltérő. (A *szárma* a vajdasági magyarok nyelvhasználatában „köznyelvibb”, mint a *töltött káposzta*; ez itt választékosabb, egy kicsit „különös”. Viszont, láthatjuk, a magyar szókincs egésze felől nézve a *szárma* tájszó, s a *töltött káposzta* a fogalom megszokott, közönséges, „rendes” neve.) Más az egyik közösség normája, mint a másiké.

A normák ütközése néha indulatokat vált ki.

Néha nyelven kívüli területekre is kisugárzik.

Néha, néhol, némelyek számára egyenesen jellemkérdéssé válik, hogy melyik szót használja valaki, melyiket nem. (Lásd például a fõnt említett vitát a *Képes Iffúságban*.)

A nyelv tényeit is helyesebb azonban inkább „csak” minõsíteni. Sokkal ritkábban van szükség, mint ahogy szokásban van, arra, hogy ítélkezzünk is. S ha ítéletet fogalmazunk meg mégis, mert a jó szándék is arra készítt, nemcsak az igazság bûvölete, ne csak azt tudjuk, hogy nem az ember, hanem a hiba az, amely ellen szólnunk érdemes, de azt is, hogy a hibázás – vagy amit pillanatnyilag annak látunk, annak vélünk – lehet egyedi vétség, nyelvbotlás is (amellett, természetesen, hogy nyelvi igénytelenség, hanyagság, tudatlanság, nemtörõdõmség is lehet), de elõfordulhat, hogy egy nyelvi változás ma még szokatlan, furcsa, de holnapra már talán *kevésbé* szokatlan, *kevésbé* furcsa adatává minõsül át bizonyos idõ múlva, s ha nagyobb távlatból vehetjük majd szemügyre, magunknak is furcsa lesz majd ellene való korábbi hetyke kardoskodásunk.

A jövevényszavakkal az általánosnál is gyakrabban megtörténhet, hogy a tegnap még kiátkozott idegen elem, idegenszerûség holnapra-holnaputánra megszokottá, elfogadottá válik. Esetleg nélkülözhetetlenné is, ha teljesen kiszorul a használatból az a szó, amelynek a helyébe lépett. Ez történt például a *cukorral*, amikor fölváltotta a *nádméz*et a nyelv életét tekintve nem is olyan régen. Azután pedig: ki gondolná *bukta* szavunkról, hogy nem törõl metszett magyar (ahogy mondani szoktuk: belsõ keletkezésû) szó? Pedig nem az, még ha hasonlít is a *bukik* igére, s még ha összefüggésbe hozható is vele a *bukta* néven nevezett kalácsféleség elkészítésmódja miatt. A *bukta* ugyanis olyan, kelt tésztából gombóc alakúra formált, töltelékkel készített kalács, amelyet sütés elõtt olvasztott zsírban megmártanak – „belebuktatnak” a zsírba, mondhatnánk, bár a háziasszonyok ezt így sosem mondják –, hogy össze ne ragadjanak sütés közben. A sütõlapra téve is „buktatják” õket (a megszokott kifejezés szerint azonban inkább csak megfordítják), hogy az összeragasztott, összenyomkodott széleikkel kerüljenek lefelé a gombóccá kerekített tésztadarabok. A szóeredet szempontjából az alaki hasonlóság a *bukik* és a *bukta* esetében megtévesztõ: a *bukta* szlovák eredetû nemzetközi vándorszó. Az illetõ kalácsféleséget, péksüteményt hasonlóan nevezik mindenfelé, amerre ismerik: *buchta*, *puchta*, *buchte*, *buchtel*, *buhta*, *buhltla*, *buhltelj* stb. Magyar nyelvtényként éppen tavaly volt kétszáz éves: 1795-bõl jegyzik az elsõ rá vonatkozó adatot.